

(2014) humanisti.sk; 3.11.2014

V súkruží búrlivých čias

Miroslav Janek hovorí s Ladislavom Kováčom, prvým ponovembrovým ministrom školstva

MIROSLAV JANEK: Spomínam si, ako sme sa kedysi na prelome februára a marca 1948 stretli na ulici v Liptovskom – vtedy ešte aj Svätom – Mikuláši, neďaleko kníhkupectva Tranoscus a ja som sformuloval svoju prvú politologickú sentenciu, keď som sa ťa opýtal, aké mechanizmy má demokracia k dispozícii na to, aby zabránila takým mechanizmom, ktoré ju deštruuju a ničia. Či teda demokracia v záujme svojej záchranu môže použiť isté nedemokratické metódy na svoju vlastnú záchranu. Vtedy sme obaja boli študentmi Hodžovo štátneho reálneho gymnázia v Mikuláši. Už si nespomínam, čo si mi na otázku odpovedal, ale teraz po desiatkach rokov je vari čas, aby si si zaspomínal na mladosť, strávenú v Liptove.

LADISLAV KOVÁČ: Som rád, že náš rozhovor začíname Liptovom. Je to rodný kraj nás oboch, v Liptovskom Mikuláši chodili sme do jedného gymnázia. Rovnakí učitelia nás tvárnili. Iba nedávno, počiatkom novembra, na Dušičky, sme sa so sestrou a neterou, cestou z cmitera v Kvačanoch, na cmiter vo Vrbici a Porube, pristavili v hoteli Bobrovček. Leží na kopci pri okraji priehrady Liptovská Mara, v samom srdci Liptova a poskytuje jedinečný výhľad na vrchy Chočského pohoria, Liptovských hôľ, Vysokých a Nízkyh Tatier, Veľkej Fatry, ktoré ako veniec objímajú celý Liptov. Nedalo mi nezopakovať si verše nášho liptovského rodáka, Petra Bellu-Horala:

„Čo by si krídla mal, ako vták na hore,
čo lieta na zimu ďaleko za more,
a preletel by si sto krajín odrazu,
krajšieho nad Liptov nenájdeš obrazu.“

Liptov je ale viac než len krajinný skvost Slovenska. V Liptove sa narodili a vyrástli ľudia, ktoré zohrali dôležitú rolu v politických i kultúrnych dejinách Slovenska.

1. Vpečätovanie

Koho máš na mysli?

Nedokázal by som ich všetkých vymenovať. V minulosti som považoval za svoju podlžnosť poukázať na európsky význam Jána Lajčiaka. Chystám sa pritiahnúť pozornosť verejnosti k ďalšiemu liptovskému rodákovi, či presnejšie rodáčke, len nedávno zosnulej vedkyňi Soni Kovačevičovej. Nádherná, impozantná osobnosť! Ale som rád, že Liptáci aspoň na časť svojich významných rodákov nezabúdajú. Pri svojej poslednej návšteve v Liptove som vo výklade v mikulášskom kníhkupectve Tranoscus, okolo ktorého sme Ty i ja po celých osem rokov skoro denne kráčali do gymnázia, zahliadol knihu „Sláva šľachetným“, ktorá zhrňuje jednania vedeckej konferencie, čo sa konala v Mikuláši v dňoch 21. – 23. 10. 2012. Konferencia sa venovala „šľachetnému štvorlístku“ zaslužilých Slovákov 20. storočia: Pavel Neckár, Martin Rázus, Ľudovít Šenšel a Samuel Štefan Osuský. Okrem Osuského všetci ostatní sú Liptáci. Pre mňa všetci sú prototypmi silných osobností, ktoré nám boli vzorom v tom, že v ťažkých dobách dokázali stáť za svojím názorom.

Ako si dnes, s odstupom času, spomínaš na svojich mikulášskych profesorov?

Na príbuzného Pavla Neckára, Ľudovíta, si možno i Ty pamätáš. Ja som prvé dva ročníky gymnázia vychodil za vojny, ešte za Slovenského štátu. Ľudovít Neckár nás vtedy vyučoval náboženstvo. Živo ho vidím, ako vstupuje do triedy a pozdraví nás povinným ľudáckym pozdravom „Na stráž“ so zreteľným prejavom zhnusenía, a svoj odpor k režimu znásobí ostentatívnym gestom, s ktorým šmarí na katedru triednu knihu. Vyjadriť iným spôsobom protest sa nedalo, ale malo to na nás žiakov silný účinok.

Mikulášske gymnázium nás oboch silno poznačilo.

Je to tak. Neckár nebol jediným učiteľom, ktorí nás na mikulášskom gymnázium vychovávali tak, aby sme dokázali vytvoriť si vlastný pohľad na svet. Vyplývalo to zrejme z tradície, ktorú gymnázium vložili českí profesori, ktorí po prevrate z roku 1918 vymenili na škole maďarských. Spolu s Čechmi stali sa po prevrate profesormi len dvaja Slováci, z nich Ján Volko Starohorský bol liptovský rodák. Keď došlo k novému prevratu v roku 1938, skoro všetci českí profesori museli zo školy odísť. Ale tí, čo ostali, mali na mňa silný výchovný vplyv; je to hádam najmä ich zásluha, že svoje názory som nemusel meniť, aj keď neskôr nasledovali ďalšie politické prevraty.

To sme vtedy, ako gymnazisti – Ty o triedu vyššie odo mňa – netušili, čo nám život pripraví v budúcnosti, čo nás bude čakať a na čo budeme potom, po rokoch dnes, ako osemdesiatnici spomínať.

Keď to tak počítam, naša generácia žila vo ôsmich rozdielnych politických režimoch. Každý režim mal svoje špecifické hodnoty, zdôvodnené vládnuou ideológiou a žiadal od každého lojálneho občana, aby prijal a vyznával len tieto jeho „pravé“ hodnoty. Nebola to ľahká výzva, osemkrát za život meniť hodnoty. Začalo to ešte na ľudovej škole v Závažnej Porube: z ničoho nič museli sme v čítanke preliepať bielym papierom portréty Tomáša Masaryka a miesto nich vlepovať portréty Jozefa Tisu. Poučné, a musím povedať, že pre mňa zvlášť bolestné, ale aj varovné, bolo ďalšie nanucovanie diametrálnej zmeny názorov na gymnázium. O slovenskej literatúre nás učil profesor, známy slovenský básnik, a poskytol nám korektúry učebnice, ktoré napísal spolu s Jozefom Felixom. Učil nás rozumieť umeniu na poézii Laca Novomeského, ktorý podľa názoru pána profesora i textu v korektúrach, bol jedným z najväčších slovenských básnikov. Čoskoro sme však príslušný text o Novomeskom museli vyhodiť a mali sme si osvojiť nový pohľad, že Novomeský bol druhotriedny dekadentný básnik a jeho umenie nestojí za nič. Samotná kniha už potom v definitívnej knižnej podobe neuzrela svetlo sveta. Ale z nášho profesora, ktorý sám bol dobrák i autor pekných básní, sa neskôr stal pracovník úradu pre tlačový dozor, teda cenzúry...

Vyžadovalo si to silnú dávku odolnosti, výdrže a adaptability... Ako sme to vôbec dokázali zvládnuť?

Nebolo ľahké byť v tých zlých časoch učiteľom. Kto z nich chcel prežiť, musel sa prispôbiť. Zdalo by sa, že najjednoduchšie bolo prispôbiť sa vonkajškovo; vnútorne držať si pre seba, rodinu a priateľov vlastné názory, odlišné od tých, čo sa žiadali, ale navonok predstierať oddanosť režimu a papagájovať oficiálnu svetonázorovú doktrínu. Myslím si ale, že táto zdanlivo najjednoduchšia stratégia bola v skutočnosti najťažšou: ak si jedinec chcel zachovať vnútorný pocit dôstojnosti, musel sa sám pred sebou hanbiť za svoju dvojtváornosť. Navyše ho museli zžierať výčitky, že zrádza svoje poslanie učiteľa tým, že nevedie žiakov k samostatnému premýšľaniu, ale ich zavádza a trvaním na tom, aby prijímali štátnu vierouku, deformuje a mrzačí. Najmä ho však muselo trápiť, že žiaci vo svojej prirodzenej bystrozrakosti vidia, že sa pretvaruje a že je zbabelý. Takíto dvojtvární ľudia nemohli pôsobiť dojmom, že sú silné osobnosti, ale koniec koncov nemohli silnými osobnosťami ani ostať, postupne sa osobnostne rozpadali. Ostával iný

spôsob adaptácie: prispôbiť sa režimu uvedomelo, s múdrou rezignáciou, že ináč už nikdy nebude. Lenže ani tento postoj neodpovedal silnej osobnosti. Teoreticky by si bolo možno predstaviť učiteľa, ktorý by žiakom naznačil, že sa pretvaruje, lebo nemá vyhnúť, ale pritom sleduje ich záujem, chce ich čo najviac naučiť a pripraviť na samostatnosť. Takým mužom bol náš dlhoročný triedny profesor Oldřich Nuska, jeden z tých Čechov, čo na Slovensku smeli ostať. Na nižších stupňoch škôl ale táto stratégia mala slabú nádej na pretrvanie. Iná možnosť bola pridať sa k oficiálnej ideológii, sám seba presvedčiť, alebo si vypracovať silný, priam dokonalý sebaklam. Všetky tieto stratégie sme mohli pozorovať na svojich učiteľoch v tých časoch.

Možno si predstaviť aj inú stratégiu: rovno sa postaviť proti režimu.

Samozrejme, učiteľ mohol neklamne naznačovať, alebo aj otvorene prejavovať, svoj nesúhlas s režimom a jeho ideológiou. To mohol po nejaký čas, ale nakoniec ho čakal nevyhnutný ortiel: bol prepustený z učiteľských služieb. Ak bol výborným učiteľom a učiteľstvo bolo jeho životným povolaním, bola to pre neho osobná tragédia. Takýto osud postihol, tuším, jediného z našich učiteľov, Juraja Kohúta.

Je možné vynášať hodnotové súdy?

Líčim podmienky, v akých sme rástli na mikulášskom gymnáziu, bez toho, aby som posudzoval alebo, nedajbože, odsudzoval. Žiť sa muselo a naši učitelia to ľahké nemali. Keď sa, už po páde komunizmu, oslavovalo 80. výročie založenia mikulášskeho gymnázia, napísal som do zborníka, ktorý pri tej príležitosti vyšiel: „Učiteľ by mal vždy byť vzorom. Vzorom hodným nasledovania. Alebo – ak nie ináč – vzorom odstrašujúcim. Len nech je, preboha, vždy osobnosťou, nech má chrbticu. Boli sme šťastnou generáciou. Aj keď v nešťastnej dobe. Mali sme šťastie, že nás na mikulášskom gymnáziu formovali – k súhlasu alebo k odporu – učiteľské osobnosti.“ Aj preto som, keď som sa 1989 stal ministrom školstva, zahájil svoju funkciu prvou vetou, ktorou som novinárom odpovedal na otázku, aké ciele si staviam: „Narovnať skrivenú chrbticu učiteľov.“

Tak to boli dilemy pedagógov. Ale čo čakalo študentov, s čím sa museli oni vyrovnávať, ako si trasovať svoj život, aby ho preživali s čistým svedomím a s nepoškvrneným štítom?

Myslím si, že na rozdiel od našich učiteľov sme to mali ľahšie. Mladý človek má vložené do génov aby, v istom období svojho duchovného vývinu, sa oddával čomusi, čo rakúsky etológ Konrad Lorenz nazval „militantným entuziazmom“. Teda viere na ideál s úprimnou ochotou tomuto ideálu obetavo, ba až bojovne, slúžiť. Mňa ako dieťa rozhodujúcim spôsobom poznačili zážitky z konca druhej svetovej vojny. Tá hlboko zasiahla Liptov, kde sa postupujúci ruský front na dva mesiace zastavil, pričom frontová línia sa tiahla popri Mikuláši. Naša dedina ležala iba pár stovák metrov za frontovou líniou na ruskej strane. Z dediny sme boli evakuovaní za ťažkej paľby nemeckých mínometov a kanónov a potom sme dva mesiace vegetovali v tyle frontu v nesmierne biednych podmienkach. S mamou a sestrou sme chodili po spišských dedinách aj po žobraní. Po návrate do rozbitej dediny prišli ťažké mesiace vyrovnávania sa s faktom, že dedina bola úplne zničená a vykradnutá; doteraz sa mi vracia spomienka na mamu a starú mamu, ktoré každodenne preplakali celé hodiny nad našim osudom. Tým ľahšie bolo pre mladíka, vstupujúceho do puberty, oddať sa viere, že sa zlá doba nikdy nesmie zopakovať a že nastáva nová éra budovania spravodlivej spoločnosti.

A čo si robil v tých časoch Ty?

Možno si aj spomenieš, že na gymnáziu som sa stal jedným z funkcionárov zväzu mládeže. Sympatizoval som s komunistami, ba aj s ich radikálnym politickým a sociálnym programom. Nečudo, že ma dokonca už ako gymnazistu chceli dostať za člena

komunistickej strany. Taká ponuka sa neskôr v mojom živote častejšie opakovala. Nikdy som však do strany nevstúpil. Hoci neskôr sa pridali iné dôvody, rozhodujúci bol ten, ktorý mi v tom bránil už na gymnáziu: filozofia, na ktorej komunizmus stál, mi pripadala primitívna a tým neprijateľná. To nič nemenilo na mojom presvedčení, že naša generácia dostala šancu pre naprávanie ľudí a spoločnosti a že sa to musí podariť. Dokonca som, v poslednej triede gymnázia, pred stužkovou slávnosťou, presvedčil svojich spolužiakov, aby sme si na stužkové oznámenie dali ako heslo Majakovského verš: „My život na zemi pretvoríme.“

Prečo si mal principiálny odpor voči dialektickému materializmu?

Moja averzia mala špecifickú genézu. Keď sme sa v apríli 1945 vrátili z evakuácie, strecha nášho domu bola úplne rozbitá mínami, čo na ňu za dva mesiace padali. Pod touto strechou bývala manzarda, v ktorej môj ujo Peter Broska, učiteľ základnej školy, vášnivý čitateľ a nadšený pismár, si postavil dlhý regál od podlahy po povalu a zaplnil ho neuveriteľným počtom kníh, čo si nakúpil počas prvej republiky z biedneho učiteľského platu. Delostrelecký granát spadol na tento regál, ktorý ho zabrzdil tak, že neprelomil povalu, ale zato rozmetal knihy na všetky sveta strany. Rodina ma poverila pozbierať potrhane knihy, aby ich plúšte jesenných dažďov definitívne nezničili. A tak som ako trinásťročné decko po celé mesiace ležal medzi knihami a načítal z nich toľko, že sa odvažujem povedať, že som tam absolvoval gorkovské „moje univerzity“. Medzi knihami nechýbali Osuského „Prvé slovenské dejiny filozofie“, diela Dostojevského a Tolstého, Masarykova „Otázka sociálna“, početné ročníky českých Lidoviek a Výberu, ba dokonca aj v červených zošitkoch Marxov „Kapitál“. Táto lektúra ma poznačila na celý život. Vymotal som sa z luteránskeho imprintingu a dostal nový imprinting, ktorý ma už na gymnáziu viedol k záujmu o existencializmus. Samozrejme, že sa mi Stalinove „štyri zákony dialektiky“ a „tri zákony materializmu“ javili iba smiešnymi.

Nie každý vie, čo je imprinting. Mohol by si toto slovo, ale najmä jeho obsah, bližšie vysvetliť a priblížiť našim čitateľom?

Imprinting, alebo „vpečatenie“, je termín, ktorý zaviedol do vedy Konrad Lorenz a dostal za to Nobelovu cenu. Vo vývine všetkých živočíchov, a teda aj človeka, sa vyskytujú kritické obdobia, v ktorých je živočích zvlášť citlivý na špecifické podnety z prostredia. Lorenz zistil, že vo vývine husí krátko po narodení sa objavuje fáza, v ktorej sú mláďatá predisponované na to, aby si do mozgu zafixovali z prostredia konkrétneho jedinca, ktorého potom považujú za rodiča; takto sa mu stalo, že sa húsatá priviazali na neho a brali ho ako svojho rodiča. Kritické obdobia sa objavujú zrejme aj u ľudského mláďaťa, jedným z nich je také, v ktorom sa veľmi ľahko učí materský jazyk; keď sa nenaučí rozprávať v tomto kritickom období, je už skoro nemožné, aby to dokázalo neskôr. Podľa Lorenza aj „militantný entuziazmus“ získava človek v takejto špecifickej vývinovej fáze, tá nastane podľa neho v puberte alebo krátko po puberte; vtedy sa do adolescenta vpečatujú abstraktné hodnoty, napr. mravné alebo svetonázorové.

Takže teraz už vieme, čo je imprinting. Mňa však zaujíma, aké boli Tvoje imprintingy?

Do mojej generácie vpečatili asi najmä hodiny slovenčiny na základnej i strednej škole, a samozrejme aj knihy našich klasikov, silnú identifikáciu s vlastným národom. Napriek tomu, že som potom neskôršie mohol pobudnúť mesiace a roky v zahraničí, poznal iné kultúry, pochopil biologickú determináciu našej skupinovej identity, doteraz mi dáva veľa námahy, aby väzba na národ a krajinu moje porozumenie svetu príliš emocionálne neskreslovala. Našťastie mladá generácia, čo dnes cestuje i študuje po zahraničí, vidí svet ináč. Myslím si, že dnes už skoro nečitateľná „klasická“ slovenská literatúra, popri nej ideológia tisícročného útlaku, plus odpísanie šľachty i podielu iných etník z našich dejín, imprintovalo moju generáciu nie iba na vlastenectvo, ale aj na kolektívny komplex

menejcennosti: „malé, ale naše; cudzie nechceme, svoje si nedáme“ atď. K tomu patrí aj rovnosť, stláčanie do zákrytu každého, kto vybočuje, odrezávanie hláv tým, čo prečnievajú. Potrebujeme celkom zmenenú koncepciu našej histórie, i jej výučbu na školách. Najmä treba podstatne zmeniť predmet „slovenčina“ na základných a stredných školách. Na tomto predmete by sa mladí ľudia mali viesť predovšetkým k poznaniu kultúr sveta. Práve cez remodelovanie výkladu našich dejín máme šancu stať sa pioniermi idey európskeho národa.

Boli aj iné imprintingy?

Zdá sa mi, že okrem imprintingu „mojich univerzít“ na rozbitej streche rodinného domu, celoživotne ovplyvnili môj život dva iné. Prvý na ľudovej škole v Porube, tuším v tretej triede, keď sme oslavovali výročie Milana Štefánika. Náš učiteľ Ján Vaško nám rozprával o hrdinskom živote Štefánika, o jeho úspechoch ako hvezdára a vari len tak úchytom poznamenal, že veru z nás nikdy nijaký Štefánik nebude. V tom okamžiku, priam ako úderom blesku, vzniklo vo mne presvedčenie, že sa budem v živote usilovať o to, aby som bol ako Štefánik. Zrejme vtedy, v tú jedinečnú osudovú chvíľu, som sa rozhodol, že celoživotne zasvätim svoj život vede. O akú vedu pôjde, to určil ďalší imprinting, ktorý som vylíčil vo svojom príspevku k výročiu mikulášskeho gymnázia, o ktorom už bola reč. Zaslúžil sa oň profesor, pôvodom Čech. „Septembrový deň roku 1946. Slnečný. Mikulášske gymnázium, trieda IV. A. Prvá hodina nového predmetu: chémia. Zvoní na začiatok hodiny. Otvoria sa dvere, vstupuje pán profesor Šafránek. Oblečený ako doteraz žiaden z učiteľov – v bielom plášti. Nezvyčajnosť oblečenia vyvoláva napätie: čo sa to na nás chystá? Pár slov. Chémia, hovorí nám, skúma tajomstvá prírody. Potom naleje do sklenej misky vodu, z fľašky naplnenej petrolejom vytiahne pinzetou kúsok šedo-bielej hmoty a vhodí do vody. Záblesk – z vody šľahajú plamene! V bielom plášti stojí pán profesor Šafránek nad ohňom ako mág... Vzrušenie? Čosi viac: extáza. V tú chvíľu sa rozhodol môj život. Prírodné vedy sa stali mojím osudom.“

2. Doba Temna

Po skončení gymnázia si študoval prírodné vedy, kde si neskôr dosiahol mimoriadne výsledky. Podľa niektorých informácií bol si koncom 60. rokov navrhnutý dokonca na Nobelovu cenu. Čo zohralo hlavnú úlohu, keď si sa rozhodol venovať sa prírodným vedám? A ktorú disciplínu z bohatého a košatého balíka si si zvolil ako svoju životnú doménu?

Po maturite som urobil krok, ktorý bol najšťastnejšou voľbou v mojom živote: Prihlásil som sa na štúdium chémie na prírodovedeckú fakultu Univerzity Karlovej v Prahe. Tam som mal vynikajúcich učiteľov. Zažil som Jaroslava Heyrovského, prvého a jediného československého nositeľa Nobelovej ceny za vedu. Biochémii som sa učil od Arnošta Kleinzellera, ktorý na pražskú univerzitu priniesol svoje skúsenosti z najlepších britských biochemických pracovísk, v Sheffielde pracoval pod vedením iného nobelistu Hansa Krebsa. U Kleinzellera som absolvoval aj svoj doktorandský pobyt, čo sa vtedy nazývalo „ašpirantúrou“, a to zároveň na Karlovej univerzite a Československej akadémii vied. Sedem rokov, strávených v Prahe, ma definitívne sformovali nie iba profesionálne, ale aj svetonázorovo. Pritom to boli najtvrdšie roky stalinizmu. Komunistická strana zinscenovala monštruózný proces s najvyššími funkcionármi strany, prinútila ich behom procesu deklamovať vynútené a naspamäť naučené „priznania“ k vykonštruovanej zrade a nakoniec ich dala obesiť. Pre mňa skončil sen o budovaní novej spoločnosti, pričom vzdelanie v chémii a biológii vložilo do mňa realistickú vieru, že iba vďaka darvinovskému procesu pokusov a omylov môže pomaly vo svete odbúdať neznalosť a zlo a narastať civilizácia. Odchovanému na Kralickej biblii a Tranovského kancionáli, na českých detských knihách i českej poézii mi nerobilo ťažkosť natrvalo si privlastniť českú kultúru

ako svoju vlastnú a vytvorí si presvedčenie, že sa konštituuje jednotný československý kultúrny národ a že k tomu musím prispieť.

A čo nasledovalo potom?

Boli to roky, keď sa veda u nás prudko rozvíjala. Pracovných príležitostí bolo v Prahe habadej a Kleinzeller chcel na mne, aby som ostal pracovať pri ňom, s prísľubom, že ma pošle na zácvik ku svojim učiteľom v Anglicku. Ja som však bol rozhodnutý vrátiť sa na Slovensko a verný svojmu impringu pracovať „na národa dedičnej“. Naivne som si predstavoval, ako ma moji slovenskí rodáci čakajú a privítajú ako našinca dobre profesionálne pripraveného pre vedný odbor, ktorý vtedy začínal a stal sa veľmi módnym. Lenže žiadne víťanie ma nečakalo. Čakalo na mňa vynucovanie konformnosti a súhlasu so zápečníctvom, solidarita kamarátov z mokrej štvrti, kádruvanie, šikanovanie. A na prvom mieste zničujúca závisť. Bolo treba budovať biochémiu od začiatku, bez peňazí, bez prístrojov; „na zelenej lúke“, povedal by som, keby sa to nebolo dialo v suteréne bez okien, kde nám na hlavu z povaly kvapkala skondenzovaná voda. Mal som však ohromné šťastie: mohol som si vychovať oddaných spolupracovníkov, zapálených mladých ľudí. Núdza nás prinútila robiť výskum originálnym spôsobom, ako vtedy na svete nikto iný. Svet nás začal uznávať a obdivovať, dostal som pozvanie za hostujúceho profesora do Francúzska, do Nemecka, do USA – krátky politický odmäk, ku ktorému došlo v šesťdesiatych rokoch nedovolil závistlivosťou, aby mi to prekazili. Z USA som sa vracal s presvedčením, že máme na to, aby sme sa doma svojím bádáním, netradičným a originálnym, vyrovnali Američanom a tešil som sa na súťaž s nimi. Ale vrátil som sa na Slovensko v dobe, keď už začala zúriť normalizácia.

Čo to znamenalo pre spoločnosť, ale najmä pre Tvoj osobný vývoj a ďalšie životné kroky a postupy?

Husákovská normalizácia nebola politickým procesom, ba dokonca sa ani tak netvárila. Boli to orgie závisti. Ľudia profesionálne neschopní, menejcenní, dostali príležitosť, aby sa mstili na tých, ktorí nad nimi prečnievali a im narúšali ich kocúrkovský hlúpučký svet. A najmä, aby sa ich definitívne zbavili, pretože zdatní ľudia predstavovali pre hlupákov permanentné ohrozenie. Keď som sa vrátil z Ameriky plný predstáv o tom, ako z Univerzity Komenského vytvoríme slovenský Harvard, moji kolegovia, aj tí z nich, ktorých som považoval za svojich priateľov, mňa a mojich oddaných spolupracovníkov z univerzity vyhodili a celé naše pracovisko, na ktoré sa svet pozeral s obdivom, jednoducho zlikvidovali.

Bola to len závisť, alebo aj nejaké ďalšie pohnútky či zámery?

Nebolo by presné povedať, že normalizácia otvorila cesty ku kariére len ľuďom menejcenným a neschopným. Naopak, stala sa príležitosťou aj pre šikovných ľudí, inteligentných a schopných, lenže „schopných všetkého“. Nazývam ich ontologickými pragmatikmi. Pragmatizmus nie je pre nich technikou dosahovania cieľov, určených osobnými hodnotami, ale svetovým názorom: niet žiadnych konštantných hodnôt, svet je „boj o život“, v ktorom víťazia tí, čo sa vedú na podmienky zadaptovať. Myslím si, že túto kategóriu ľudí predstavovali v tých časoch viacerí manažéri socialistických podnikov – ved' dokázať sa úspešne pohybovať v džungli „socialistickej ekonomiky“, to si vyžadovalo inteligenciu – ale aj niektorí politici. V kultúrnom živote to boli tohto typu ojedinelí vedci, a v umeleckom svete ich bolo určite viac. Tých by si ale Ty vedel presnejšie vymenovať. Ja považujem za prototypy ontologických pragmatikov tej doby politika Rudolfa Schustera a literáta Vladimíra Mináča. Po implózii komunizmu intaktní prešli do nových pomerov, urobili nové kariéry. A je pochopiteľné, že šikovní komunistickí manažéri štátnych podnikov predstavovali väčšinu medzi tými, čo sprivatizovali „všeludový“ majetok a stali sa prominentmi postkomunistického kapitalizmu.

Prirodzene, mohol by som vymenovať zopár mien, ako si poznamenal, ale vari Tebou spomenuté dve osobnosti stačia ako príklad, ako „pars pro toto”. Osobnosť Vladimíra Mináča je však zrejme trochu zložitejšia. Nikdy nebol celkom jednoznačný. Možno to vyplývalo z jeho genetického uspošobenia. Raz, ešte kedysi začiatkom šesťdesiatych rokov, mi bol rozprával, ako sa jeho otec zúčastnil na zlučovacom komunistickom zjazde v Ľubochni. Nebol však v rokovacej sále, ale sedel v reštaurácii a čakal, ako sa to všetko „vyvrbí”. On sám, napríklad, tvrdil, že keď po auguste 1968 odvolávali Dubčeka – nespomínam si, či z ÚV KSČ alebo z parlamentu – nezdvihol ruku, lebo ju po zlomení mal v sadre. Ale čo tá druhá, zdravá? K tomu sa nevyjadril. Istý významný člen ÚV KSČ mi raz rozprával, ako napadol na jednej recepcii Vasila Bil’aka, ale o tom viac napíšem v mojich pamätiach, ak vyjdú. Rudolf Schuster je iný prípad. Svoje zdravotné problémy riešil aj pomocou svojich príliš sebavedomých až arogantných detí a istý významný lekár bol v dôsledku jeho správania postihnutý a nakoniec zomrel. Mal aj konflikt, keď obvinil starostu obce Ľubietová, že ho chcel hubami, ktoré nazbieral na jeho počesť, otráviť... No a všetci si pamätáme na jeho dvojplatničku i na reprezentačnú vilu pod Slavínom, ktorú jeho nástupca absolútne ignoroval. Nuž netreba vari rozširovať zoznam mien komplikovaných a nie vždy príkladom slúžiacich osobností nášho verejného života. Ale vráťme sa k Tebe. Aké následky či dôsledky pre Teba predstavovala či ti ich priniesla normalizácia?

Ontologický pragmatizmus ako vierovyznanie považujem za najhoršie dedičstvo, čo nám ostalo z komunizmu. Mieša sa v ňom bezzásadovosť s cynizmom. Je to choroba – a ohromne nákazlivá. Ľudia, čo dokázali prežiť vo všetkých režimoch a v každom boli úspešní, stali sa nebezpečným vzorom pre mladých ľudí. Pritom sa mi zdá, že u nás vývin minimálne dvoch generácií, jednej pred Implóziou a druhej po nej, postihol ťažký defekt: v kritickej fáze, v tej lorenzovskej, v ktorej sa do dozrievajúceho mozgu imprintuje „militantný entuziazmus”, rásli v hodnotovom vákuu a neboli imprintovaní na žiadne viery, a teda na žiadne konštantné hodnoty. O čosi sa pokúšali cirkvi, ale nemohli nahradiť školstvo, ktoré bolo hodnotovo paralyzované a ani sféru kultúry, v ktorej absentovali nosné tradície a na ktorú včasnšie, než sa z mizérie komunizmu dokázala spamätať, agresívne zaútočila technoveda a priemysel masovej zábavy.

Pod’me však do vôd, ktoré sú ti najbližšie, teda zavítajme do oblasti školstva...

Školstvo považujem za dôležitú zložku kultúry a za podmienku jej rozvoja. Keď som po príchode z pražských štúdií dostal na Univerzite Komenského šancu budovať mladý výskumný kolektív, zdôrazňoval som, že naším povolaním je byť učiteľom a vedecký výskum je len súčasťou našej pedagogickej činnosti, ale aj nevyhnutnou podmienkou jej úspešnosti. Svoje úspechy vo vede som chápal ako bočný produkt svojho učiteľovania. Preto pre mňa prepustenie z univerzity v normalizačných čistkách bolo pádom z veľkej výšky a silným úderom.

Predpokladám, že celá situácia nebola ľahká, a že si sa s ňou musel tvrdo vyrovnávať...

Prežiť takýto pád bolo psychologicky ohromne ťažké. Povedal by som, rovno na zbláznenie. Prepusteného z univerzity ma nikto nechcel zamestnať. Uchytil som sa na mieste obyčajného chemika v klinickom laboratóriu psychiatrickej liečebne v Pezinku. Jednak, aby som traumou psychicky uniesol, prípadne aj za pomoci psychiatrov. No najmä preto, lebo som bol presvedčený, že len psychiatria, veda čo skúma poruchy ľudského správania, mi umožní pochopiť, prečo sa ľudia mohli tak zvrhnúť, ako to normalizácia nie iba nám, ale celému svetu predviedla.

Prežil si celú normalizáciu na psychiatrii ako jej zamestnanec?

Študenti mi veľmi chýbali za päť rokov, čo som bol zamestnaný ako klinický chemik v psychiatrickej liečebni. Veľmi som bol vďačný Kolomanovi Boďovi, ktorý potom zo mňa urobil bádateľa v ústave pre výskum hospodárskych zvierat SAV v Ivanke pri Dunaji, no popri tom mi umožnil venovať sa výchove malej hŕstky študentov. Ale na pôdu mojej bratislavskej Alma mater som mohol po prvýkrát vstúpiť až len temer po dvadsiatich rokoch, v novembri 1989, keď začali protirežimové búrky študentov a s priateľmi z VPN sme ich prišli povzbudiť.

3. Po búrke: Pokusy o normálnosť

A tak predsa len svitlo na lepšie časy a mohol si zas nastúpiť za univerzitnú katedru...

Implózia komunizmu mi umožnila vrátiť sa k učiteľskému povolaniu. Hovorievam, že sa mi v živote dostali len dva najvyššie vyznamenania. Prvé bolo vtedy, keď ma normalizátori vyhodili z univerzity s posudkom, že som kazil mládež. Tým sa mi dostalo cti, že som bol zaradený do radu tých vzdelancov, ktorých mocipáni podobne obviňovali už v minulosti. Vlastne na čele tohto radu stojí antický Sokrates. Ja som naozaj v očiach komunistickej „jedinej pravej viery“ „kazil“ svojich žiakov, nútil som ich, aby mali vlastné názory, aby si za nimi stáli a aby od nich upustili až vtedy, keď sa ukáže, že sa mýlili. Veď pokrok vo vede, tak ako v celej evolúcii v spoločnosti i prírode, spočíva vo vyvracaní omylov. A druhým vyznamenaním bol pre mňa opätovný návrat na univerzitu v službe môjmu pôvodnému chápaniu funkcie vysokoškolského učiteľa, ale teraz už posväteným demokraciou. Ten deň návratu bol hádam najkrajším dňom môjho života.

Ale skôr ako si sa vrátil na školu, si oboma nohami vhuhol do vysokej politiky a to priamo do kresla ministra školstva.

V decembri 1989 som sa s istým váhaním stal ministrom „vlády národného porozumenia“; do funkcie ma navrhli učitelia a vysokoškolskí študenti. Necítil som sa politikom. Doslova z jedného dňa na druhý som prešiel z laboratória do vysokej politiky. Mal som rovnaké šťastie ako kedysi, keď som začal budovať biochémiu na univerzite: mohol som si vybrať najbližších spolupracovníkov; a až na malé výnimky vybral som si skvelých ľudí. Bral som svoju novú funkciu ako profesionálny experimentátor; dostal som možnosť experimentovať, už nie síce v biochémi, ale v politike. Ba i sám pre seba som sa stal pokusným morčatom: mohol som skúmať priam na sebe, a nie len na iných vrcholných politikoch, čo z ľudského jedinca robí moc. Aby sme využili duchovný potenciál Slovenska, vytvoril som pri ministerstve expertné skupiny odborníkov – za necelé dva mesiace ich počet dosiahol niekoľko desiatok – ktorí pripravovali návrhy na potrebné zmeny v základných, stredných a vysokých školách a v organizácii systémov školstva, vedy a športu. Chcel som, aby sme sa Slováci stali čo najrýchlejšie bilingválnym národom, s angličtinou ako druhým jazykom vzdelávania i dennej komunikácie. Už sa skoro zabudlo na fenomenálny čin Pavla Demeša, ktorého som pozval na ministerstvo viesť zahraničné oddelenie: za necelý rok po novembrovej zmene bolo na Slovensku vyše tisíc dobrovoľníkov z anglofónnych krajín, aby nás učili angličtinu. Otvorili sme brány študentom do sveta. Akýmsi symbolom tohto úsilia sa stal autobus, čo denne vozil našich študentov na univerzity vo Viedni, ktorých brány Rakúšanovia veľkoryso pre nás otvorili. Z dvoch výborných námestníkov, Ján Pišút rýchlo presadil demokratické princípy vo fungovaní vysokých škôl, stvrdené novým vysokoškolským zákonom a Milan Hejný vyčlenil základné a stredné školy z právomoci lokálnych politických orgánov, kde všelijakí sekretári strany boli zvyknutí brať učiteľov ako svojich poslušných sluhov. Presadili sme ich riadenie priamo z ministerstva, pričom konkrétne záležitosti konkrétnych škôl riešili na lokálnej úrovni autonómne školské rady za výraznej participácie rodičov.

Dnes, s odstupom vyše dvoch desaťročí, možno bez emócií povedať, čo sa podarilo dosiahnuť v prvých mesiacoch demokratického života, ale aj to, kde sa urobili prípadné chyby, ktorých následky sa prejavili neskôr.

Urobili sme – ba, aby som neváľal zodpovednosť na ich, budem hovoriť v prvej osobe – urobil som veľa chýb. Mojou hlavnou chybou bolo, že som uveril na ilúziu, že rýchle zavedenie demokracie a premena komunistického „štátneho kapitalizmu“ na typ ekonomiky, ktorý sa po druhej svetovej vojne úspešne osvedčil na Západe, nás vytriahne z biedy a otvorí nám cestu k prosperite. Že rýchla zmena ekonomiky je najdôležitejšou a školstvo v prvej fáze musí skromne ustúpiť a slúžiť tejto najvyššej priorite. Bol to nezmysel, ktorý dnes ironicky a pejoratívne označujem ako „paraliberalizmus“: akási mystická viera, že trhová ekonomika je v samej svojej podstate racionálna a že dobre fungujúca ekonomika nepotrebuje „dobrých“ ľudí, že ich ona sama automaticky „umravní“. V mojom prípade je tento omyl o to krikľavejší, že som, ako som sa už zmienil, marxistickú doktrínu o určujúcej roly ekonomickej základne a o kultúre ako nadstavbe považoval vždy za hlúposť. Proste, nezážil som závažnosť duchovnej rany, ktorú nám uštedril komunizmus. Isteže, ľahko je byť múdrym po katastrofe. Ale mne vtedy, ako ministrom školstva, by bolo bývalo ľahšie hlásať, že nás komunizmus morálne poškodil a že za hmotnou biedou sa skrýva ešte väčšia bieda duchovná. A mal som sa teda pokúsiť presadiť vo vláde i parlamente, aby napriek nefungujúcej ekonomike sa v postkomunistickom prechode stalo prioritou priorít školstvo a výchova. Lenže vtedy sa nedalo predvídať, že ešte za viac ako dvadsať rokov bude z morálneho trasoviska vyčnievať chobotnica politickej a hospodárskej korupcie a živiny mu bude dodávať paškvil nefungujúceho právneho systému.

Dnes si už len vzdialene spomíname na vtedajšie novembrové a ponovembrové populárne slogany, ako ten havlovský o pravde a láske či – dnes vyslovene amatérsky znejúcu – o potrebe „nepolitickej politiky“. Ako si na tieto heslá či postuláty spomínaš?

Považujem za svoju osobnú chybu, že som sa, pri svojich znalostiach biológie i po skúsenostiach, ktoré som predtým získal pobytom v demokratických krajinách Západu, nepostavil ostrejšie proti utópii „nepolitickej politiky“ Václava Havla. Oddávala sa jej veľká časť intelektuálov, čo tvorili jadro Verejnosti proti násiliu. Dnes ti spätne musím urobiť poklonu, že si bol jeden z mála tých vzdelancov na Slovensku i v Česku, ktorý bol presvedčený, že potrebujeme zaviesť štandardný politický systém a zakladal si liberálnu politickú stranu. Vždy som rozlišoval rozdielnu funkciu v spoločnosti politikov a intelektuálov, i rozdielne psychologické predpoklady pre obe funkcie, ale v tých dobách premeny som veril, že ich možno v jednej osobe spojiť. Keď som sa oveľa neskoršie, po desiatich rokoch, demonštroval na príklade Václava Havla, že to nejde, lebo to môže spoločnosť silno poškodiť, vyvolal som pobúrenie najmä v tých ľuďoch na Slovensku s Česku, čo za rozpad federácie vinili Mečiara a Klauza a závažný podiel Havla neboli schopní pripustiť. Boľstne som niesol, keď ma vtedy v tlači Miroslav Kusý prirovnal ku Salierimu, ktorý si dovoľil zaútočiť na Mozarta.

V ponovembrovom období nová politická garnitúra sa pomerne často obracala na západných odborníkov z politiky i politológie s prosbami, aby nám poradili, ako nastoliť po rokoch komunistickej diktatúry v našej krajine demokraciu západného typu. Spomínam si na návštevu španielskeho generála Mendozu, ktorý nám rozprával, ako sa vyrovnali v Španielsku s dedičstvom generála Franca, ale jeho postrehy sa len ťažko dali uplatniť v stredoeurópskom kontexte. Teda, ako boli v rezorte školstva užitoční západní experti?

Západní experti, ktorí k nám prišli hífne radiť, ako rýchlo reštaurovať kapitalizmus, tiež sa vtedy oddávali paraliberálnym ilúziám. Koniec koncov aj medzi nimi prevládali intelektuáli a skúsených politikov bolo iba ako šafranu. Je možné, že protiváhou ich

lacného optimizmu sa mohla stať medzinárodná Stredoeurópska univerzita, ktorú chcel v Bratislave založiť George Soros s veľkorysým finančným vkladom. Boli by sme ako učiteľov tejto univerzity dostali na Slovensko veľký počet múdrych ľudí zo zahraničia. Predstavoval som si, že táto univerzita bude interdisciplinárnou, ktorá bude slúžiť syntéze prírodných a kultúrnych vied. Ba aj symbióze vedy a umenia. Nechýbalo veľa a boli by sme pre ňu získali novostavbu SNR na Hradnom vrchu, v ktorej dnes sídli parlament SR: vtedajší premiér Čič i predseda SNR Schuster ustupovali pred mojím tlakom, aby sme ju dostali. Len, žiaľ, načínajúce výbuchy slovenského nacionalizmu tieto predstavy zadusili: so Sorosom sme mali dohodnuté, že príde na jednanie na ministerstvo školstva, ale neprišiel – vrátil sa späť do hotela z pol cesty, keď pred starou budovou SNR sa stal svedkom hysterickkej manifestácie hejslovákov. Zasnívajme sa: nebolo by to nádherné, keby z toho istého kopca, na ktorom sa nad Bratislavou skláňa feudálny hrad, dominovala hlavnému mestu Slovenska moderná medzinárodná univerzita?!

Jeden z vtedajších poslancov federálneho parlamentu mi zase rozprával, že sa v mene ich výboru obrátili na britských parlamentaristov s prosbou, aby nám poradili, ako nastoliť reálny právny štát a oni že lakonicky odpovedali, vraj vy si s tým sami úspešne poradíte. Dnes vidíme, ako sa to – nepodarilo...

Aj mojou slabou stránkou bolo, že som mal len slabú predstavu o význame práva pre fungovanie spoločnosti. Bol som členom legislatívnej rady vlády, ale na jej zasadnutia som chodil len zriedkavo. Až dnes dokážem argumentovať, že demokracia v tom zmysle, ako ju chceme mať vo verejnom živote, do škôl a ani do vedy nepatrí: o pravde nemôže rozhodovať väčšina. Nový vysokoškolský zákon dal veľkú riadiacu moc senátom, ktorých členovia by mali byť demokraticky volení. Senáty potom volia hlavných funkcionárov školy – mali by to byť osobnosti s veľkou profesionálnou i mravnou autoritou. Nedalo sa predvídať, akú podobu ideálna demokracia v praxi dostane. Fraškou sa stalo schvaľovanie kvality písomných kvalifikačných prác: rozhodnutia expertov môže zvrátiť svojvôľa laikov, skrytých za anonymitou tajných hlasovaní. Z podhubia demokracie vyrastajú solidárne klany neschopných, ale popri nich aj mafie schopných ontologických pragmatikov. Za to, že centralizované riadenie stredných a základných škôl opäť nahradil návrat k decentralizácii, tento raz ale už pseudodemokratickej, nemôžem: systém, ktorý dobre funguje vo Francúzsku, moji nástupcovia v ministerskej funkcii zlikvidovali včasnšie, než mohol prejsť preverovacím testom.

Bol som a dodnes zostávam šokovaný, ako sa v ére mečiarizmu darilo presadzovať tézu, že univerzita patrí do každého okresného mesta. Vtedy som aj kdesi napísal, že predsa legendárna Harvardova univerzita v USA neotvorí svoju pobočku kdesi na Aljaške, ale bude vyžadovať, aby prípadní záujemcovia o štúdium z Aljašky prišli na Harvard. Iste máš aj Ty spomienky a najmä názor na devalváciu vysokoškolského štúdia zriadením nových vysokých škôl či dokonca univerzít, čo sa prejavuje ešte aj dnes a čo výrazne škodí kvalite slovenského vysokoškolského vzdelávania.

Fakt, že v relatívnom množstve univerzít na počet obyvateľov predstavujeme svetovú prioritu, ma znepokojuje. Chcel som, aby na Slovensku boli len štyri vysokoškolské centrá, a to v takých mestách, ktoré dokážu študentom poskytovať aj primerané spoločenské zázemie. Univerzity by mali byť školy univerzálne, tak ako sa kedysi chápali, a niet dôvodu, prečo by špecializované vysoké školy mali byť nazývané univerzitami. Zásadne som bol proti zriaďovaniu vysokých škôl na národnom či religióznom princípe, i proti tomu, aby sme u nás mali súkromné vysoké školy. Inflácia vysokých škôl a popri tom aj ich privatizácia je osvedčený spôsob degradácie najvyššieho vzdelávania. Zmienil som sa o svojom presvedčení, a moja osobná skúsenosť mi to potvrdila, že kvalitná vysokoškolská výučba je podmienená účasťou školy, jej učiteľov i žiakov, na vedeckom bádání. Malá krajina, ako je Slovensko, by mala mať základný vedecký výskum lokalizovaný iba na vysokých školách. Nepodarilo sa mi dosiahnuť, aby sa ústavy Slovenskej akadémie vied premenili na vysokoškolské inštitúcie. Je mi to ľúto, lebo som

presvedčený, že by najlepšie mozgy krajiny sa mali podieľať na výchove mladej generácie. Keby sa mi to bolo podarilo, boľavý problém, čo robiť so slovenskými pseudouniverzitami, by sa možno nebol vôbec objavil.

4. Svet: Blúdenie pokračuje

Na ministerstve si pobudol niekoľko mesiacov. Čo potom nasledovalo?

Po roku vo funkcii ministra som si naivne myslel, že všetko, čo sme si na začiatku predsavzali, sme buď uskutočnili, alebo sa už uskutočniť nedá. Rutina práce v politike ma začala nudiť. Rozhodol som sa vrátiť do vedy a vyučovania na univerzite. Prispelo k tomu i to, že som veľmi rýchlo dospel k poznaniu, že by sa mi s novým premiérom, Vladimírom Mečiarom, nepodarilo koexistovať.

Ale Tvoje účinkovanie na rodnej slovenskej pôde v dramatickom ponovembrovom období sa chýlilo ku koncu, pretože si začal písať svoju novú životnú kapitolu ako vysoký funkcionár medzinárodnej organizácie UNESCO.

Keďže sa naskytna možnosť ísť pracovať do Paríža do UNESCO, ujal som sa funkcie veľvyslanca federálnej republiky pri tejto medzinárodnej organizácii. Potreboval som si doplniť znalosti svojho profesionálneho odboru v zahraničí. Do Paríža som cestoval s predstavou, že sa pokúsim diplomatickú prácu kombinovať s vedeckou spolupracou so svojimi francúzskymi kolegami. Mali sme už predtým viacero spoločných publikácií. Môj zámer sa mi podaril, ale len čiastočne: diplomacia pohltila celý môj čas, ale mohol som na francúzskych pracoviskách umiestniť svojich žiakov a ich prácu aspoň ako – tak usmerňovať.

A čo Tvoje pracovisko v Bratislave?

Potešilo ma, že sa na Prírodovedeckú fakultu nastúpili späť niektorí z mojich spolupracovníkov, ktorí so mnou na tejto škole pracovali pred štvrt storočím a boli z nej, spolu so mnou, v normalizačných čistkách vyhnaní. Mohli sme sa vrátiť k tým výskumným témam, ktoré sme dávno začali skúmať a ani po rokoch nestratili na význame. No ešte väčším šťastím bolo, že som mohol dvojicu mládencov, čo so mnou pracovali ako študenti v Ivanke pri Dunaji, poslať na skusy na najlepšie svetové pracoviská a oni sa potom, po návrate, stali učiteľmi našej fakulty. Dnes sú z nich jedni z najmladších univerzitných profesorov, majú vlastné výskumné skupiny a sú z nich svetoznámymi experti v molekulárnej biológii. Pritom som rád, že sa angažujú, organizačne ale aj publicisticky, v tom, aby sa slovenská veda a vzdelanosť dostali na svetovú úroveň. A ich žiaci ich v tomto úsilí oddane nasledujú.

Majú podporu?

Je mi smutno z toho, že univerzita nedocenila prínos tých mojich kolegov, čo sa so mnou vrátili za jej učiteľov po tom, čo nám na dvadsať rokov zakázali učiť. Ako dosiahli penzijného veku, sú nútení školu opustiť a nedostali ani možnosť pokračovať na nej ako emeritní profesori. Rovnako by som mohol so stareckou rezignáciou povedať, že je mi ľúto tých kolegov, ktorí so mnou na univerzitu prišli z Ivanky a sú dnes na vrchole svojich tvorivých síl. Znie to neuveriteľne, ale na počiatku 21. storočia im prichodí zápasíť s rovnakou malosťou, nedovzdelanosťou, závisťou, ako som musel ja pol storočia predtým, keď som sa plný plánov prišiel z pražskej na bratislavskú univerzitu. Ale radšej zdieľam ich optimizmus a podporujem ich v presvedčení, že je to možno zmeniť. Aj ja verím, že „nad Tatrou sa blýska“ na nové časy. Slovensko prechádza rýchlymi zmenami, nie iba v ekonomike, ale vo svojom sebachápaní. Povedal by som, že slovenský národ treba nanovo premyslieť. Keď v roku 2000 Rudolf Chmel chcel usporiadať „svojho druhu

anketu" na tému „odkiaľ ideme a kam smerujeme“, napísal som, že sme už v minulosti mali desiatky, ak nie stovky, slovenských sebaanalýz, pričom sa ale „už po desaťročia naprázdno opakujeme“ a preto „na akékoľvek všeobecné (a preto diletantské) národnoštátne sebareflexie uvalíme v „krajine pod Tatrami“ aspoň na päť rokov, ale radšej sa desať, moratórium“. Zdá sa mi, že som čas, potrebný na moratórium, zle odhadol; Slovensko je naďalej v kvase. Preto Ti aj chcem navrhnúť, aby sme v našom rozhovore slovenské reálie opustili a tému zmenili.

Súhlasím. Tak vráťme sa k UNESCO.

Myšlienka o UNESCO, čo je skrátka pre „Organizáciu spojených národov pre výchovu, vedu a kultúru“, sa zrodila v priebehu druhej svetovej vojny. Pôvodne sa uvažovalo o názve „organizácia pre vzdelanie a kultúru“, ale britskí biológovia Julian Huxley a Joseph Needham navrhli pridať slovo „veda“. Nie preto, že by vedu považovali za čosi navyše, ale aby dôležitosť vedy bola vyjadrená explicitne. Huxley sa stal v r. 1946 aj prvým generálnym riaditeľom organizácie. Podľa predstavy Huxleyho UNESCO mala byť „mozgom“ spojených národov. Predstavovať ho mal nezávislý zbor najvynikajúcejších osobností sveta. Oni mali koncipovať vzdelávacie návrhy pre implementáciu v OSN a v jednotlivých členských štátoch. Vychádzal z presvedčenia, že vedecké poznanie, tým že z jednotlivých kultúr vytláča poveru a predsudky, je kľúčom k vzájomnému porozumeniu a k mieru. Podľa Huxleyho rozvoj poznania by mal viesť k vytvoreniu univerzálnej kultúry, spoločnej všetkým ľuďom a založenej na „evolučnom humanizme“.

Bolo to skutočne tak?

Huxleymu sa nepodarilo túto predstavu uskutočniť. Z UNESCO sa stala byrokratická organizácia, o programe ktorej rozhodujú zástupcovia jednotlivých štátov. Keď vo svete začala studená vojna, UNESCO sa stala jedným z jej bojísk. Politické elity dekolonizovaných krajín hľadali opodstatnenie a legitimitu svojej moci cez podporu más. Tomu slúžila ideológia udržania a obrany ich etnickej a kultúrnej identity pred „kultúrnym imperializmom“ Západu. Pre krajiny „tretieho sveta“ bol v tomto patrónom Sovietsky zväz a UNESCO sa dalo do služieb tejto ideológie. Huxleyho ideál univerzalizmu bol v UNESCO nahradený romantickým chápaním etník, v duchu nemeckého filozofa Johanna Gottfrieda Herdera – ktorým sa, mimochodom inšpirovali kedysi aj štúrovci – ako by nejakých nemenných ontologických entít. Viditeľným znakom a zároveň spojivom, ale aj zdrojom tvorivej sily etnika mala byť jeho špecifická kultúra. Veda, málo vhodná na politické manipulácie, bola v UNESCO marginalizovaná. Organizačne, došlo k oddeleniu vedy od kultúry a tomu odpovedalo aj oficiálna definícia vedy a kultúry.

Zrejme aj táto problematika si v našom domácom, ale aj svetovom kontexte vyžiada určitý čas, aby sa definitívne považovala veda a vzdelávanie za imanentnú, integrálnu súčasť národnej kultúry i kultúry v širokom medzinárodnom kontexte.

Aj u nás je bežné vyjadrenie „veda a kultúra“. Tak ako všeobecne vo svete, aj u nás nielen umelci, a nie iba laická verejnosť, ale často aj samotní pracovníci vedy používajú slovo kultúra na označenie umenia a zábavy, ale nie vedy. Ale dnes je v skutočnosti veda podstatnou súčasťou kultúry. Ostatne tak, ako je jej druhou významnou súčasťou vzdelávací systém, ako som sa už zmienil. Keď som v roku 2005, ako člen Vedeckej rady regionálneho úradu UNESCO v Benátkach, ktorý príznačne nesie názov „úrad pre vedu a kultúru“, navrhol, aby sme svetovú konferenciu vedcov v Benátkach nazvali „Veda: esenciálna dimenzia kultúry“, centrála UNESCO názov zamietla a súhlasila len s názvom „Veda a dnešná vízia sveta“. Myslím si, že oddeľovať vedu a kultúru je fatálny omyl, ktorý v UNESCO, žiaľ, doteraz pretrváva.

Mohol by si trochu bližšie objasniť, ako to vyzeralo či vyzerá s ponímaním kultúry na riadiacich miestach UNESCO?

V chápaní UNESCO je slova kultúra iba iným názvom pre „etnikum“ alebo „etnická skupina“. Každé etnikum má svoju kultúru. Zdôrazňuje sa, že kultúrna diverzita je pre ľudstvo rovnako dôležitá ako biodiverzita pre prírodu, že globalizácia ohrozuje obe diverzity a že rovnaká dôstojnosť musí byť prisudzovaná bez rozdielu všetkým kultúram a náboženstvám. To je, pravdaže, v diametrálnom protiklade s pôvodnými predstavami duchovného otca UNESCO, Juliana Huxleyho. Tak tomu bolo v UNESCO v časoch studenej vojny a nezmenilo sa ani po jej skončení.

Vidieť, že ponovembrová etapa Tvojho života bola výrazne dynamická. Vlastne si v živote často musel baliť aktovku a kufre. Z vysokej školy do psychiatrickej liečebne, z nej na výskumné pracovisko, odtiaľ na ministerstvo, z ministerstva do parížskej centrály UNESCO, a z neho po čase zase na školu.

Vieš z vlastnej skúsenosti – sám si bol nejakú dobu veľvyslancom v Poľsku – že hlavným poslaním veľvyslanca je zastávať a brániť záujmy svojej krajiny. To som aj po príchode do UNESCO robil a pomerne dosť sa mi podarilo pre Československo „vybojovať“. Bolo len nešťastím, že sme u nás doma považovali ekonomiku za prioritu a nedokázali sme akceptovať ochotu UNESCO vybudovať v Prahe medzinárodný ústav pre výchovu k ľudským právam. Bol som však neštandardným veľvyslancom. V tom, že som sa povedľa svojej diplomatickej misie venoval aj svojej biochémií a využíval pobyt v Paríži, návštevu knižníc a styky s expertmi, aj na rozvíjanie novej vednej disciplíny, kognitívnej biológie. Ale ešte viac v tom, že som si nad záujmy nášho štátu postavil za svoje hlavné poslanie angažovať sa v celosvetových záležitostiach. Bol som vtedy zároveň aj predsedom výboru OSN pre vedu a techniku pre rozvoj; podieľal som sa napríklad na jednaniach o obmedzení uholnej energetiky v Číne a v Indii. Ale aj v Brazílii o záchrane amazonských pralesov. No za pobytu v Paríži vkladal som svoje hlavné úsilie o dosiahnutie podstatných zmien v UNESCO.

Podarilo sa?

Nepodarilo. Hádám som patril k tým, čo prispeli k tomu, že sa do UNESCO vrátili USA, Veľká Británia a Singapur, ktoré v časoch vrcholiacej studenej vojny prerušili v ňom svoje členstvo, ale keby som sa tým mal hrdiť, asi by som preháňal. V UNESCO hlas každého štátu je rovnocenný, bez ohľadu na to, či do rozpočtu organizácie prispieva jednou tretinou, ako USA, alebo len zlomkom percenta ako drobná africká krajina. Tak je to v celom systéme OSN. A to bez ohľadu aj na to, že USA ponúkajú skúsenosti tisícok svojich expertov a malá krajina má expertov možno sotva hrstku. Takto aj hlas veľvyslanca jedného štátu má tú istú váhu ako veľvyslanca ktorejkoľvek inej krajiny; za môjho pôsobenia malo UNESCO skoro dve stovky členských štátov. Mojou výhodou bolo, že generálny riaditeľ UNESCO bol môj priateľ a profesionálny kolega, biochemik ako ja. Osobne mohol môj názor akceptovať, čo asi aj dosť často robil, ale vo svojich krokoch musel brať ohľad na názory väčšiny členských štátov, lebo od nich záležalo jeho prípadné znovuzvolenie do funkcie. Ostatne, USA znovu UNESCO opustili nedávno, keď UNESCO prijalo za svojho člena Palestínu, hoci nejde o samostatný štát. Robíme vôbec chybu, že v slovenčine i češtine prekladáme UNO ako Organizácia spojených národov a skracujeme ako OSN, hoci ide o organizáciu spojených štátov. Anglické slovo „nation“ je bližšie nášmu slovu „štát“. Bol som z tých, ktorí sa v UNESCO navrhovali, aby o váhe hlasu rozhodovala veľkosť členského príspevku krajiny. Neuspeli sme. Ide samozrejme o všeobecný, ale neľahký problém hraníc demokracie, s ktorým zápasí nielen OSN, ale napríklad dnes aj Európska únia. Africkí kolegovia mi neraz rozprávali o tom, ako zavádzanie západného modelu demokracie v Afrike ohrozuje politickú identitu, a tým aj integritu jednotlivých štátov a nevyhnutne vygeneruje nezvládnuteľné etnické konflikty. Zo svojej skúsenosti v UNESCO i OSN som dospel k svojej predstave „nookracie“ ako

novej podoby demokracie a modelu, ktorý by sa mohol v EÚ testovať. Ale o ňom tu teraz nechcem hovoriť.

Ako to teda vyzerá dnes s problémom vedy ako integrálnej súčasti kultúry?

Celkom som zlyhal vo svojom úsilí dosiahnuť toho, aby UNESCO jasne deklarovalo, a aj svojou činnosťou dokazovalo, že veda je súčasťou kultúry. Znamenalo by to, že by v UNESCO muselo dôjsť k podstatnej revízii chápania kultúry. Teda aj k spochybneniu multikulturalizmu. K tomu nedošlo. Obávam sa, že nedôjde ani teraz, keď hlavní západoeurópski politici po trpkých skúsenostiach vyhlasujú, že idea multikulturalizmu bola pomýlená a treba ju opustiť. UNESCO by muselo odstúpiť od tvrdenia, že všetky kultúry sú si rovné a každú treba ochraňovať a rozvíjať. Pre celý systém medzištátnych organizácií je dnes priam osudovo dôležité, aby politici akceptovali zásadu, že z hľadiska ľudskej prirodzenosti i dejinnej skúsenosti ľudstva kultúry sú rozdielne a intelektuáli by mali zobrať vážne Huntingtonovo varovanie o budúcom „konflikte kultúr“. Zástoj vedy v kultúre je podstatný. Kultúry, v ktorej sa aj dnes choroby liečia vyhánaním zlých duchov, dievčatká mrzačia obriezku a príslušníci iných kultúr nie sú považovaní na ľudí, treba odmietnuť. Ľudská civilizácia je iba jedna, vyvíjala sa postupne práve cez konflikty kultúr – Huntingtonova idea nie je nová. Navrhol som kedysi, že hodnotu kultúry treba merať jej „epistemickým kvocientom“, pomerom medzi vedou opodstatnenými tvrdeniami a inými nedokázanými a nedokázateľnými vierami.

5. Finitika

Je podľa Teba veda akýsi univerzálny všeliek na všetky neduhy sveta?

Veda sa dnes prudko rozvíja a technické aplikácie vedeckých poznatkov v nás vyvolávajú závrat. Ale nedajme sa oklamať: naše poznatky o svete sú zatiaľ veľmi malé, takže epistemické kvocienty všetkých kultúr – a to aj našej euroatlantickej, ktorá sa oháňa vedou – sú veľmi nízke. Najmä sú chabé naše znalosti o ľudskej prirodzenosti a o dynamike spoločnosti. Dostali sme o tom lekciu v 20. storočí, keď komunistická utópia, ktorá sa dušovala svojím „vedeckým svetovým názorom“, spôsobila veľa nešťastia a skrachovala ako zločinný politický systém. Ale presviedčame sa o tom aj v 21. storočí. Finančná kríza, ktorá svetom otriasa, je dokladom toho, akou nedokonalou vedou je zatiaľ ekonómia, napriek tomu, že nás ohromovala svojím exaktným matematickým aparátom a udeľujú sa za ňu Nobelove ceny. Pritom sa ale vývoj vedy dostal na hranicu, za ktorú nedovidíme; skúmame komplexnosť, na chápanie ktorej nám naše mentálne vybavenie už nestačí. Navyše sme sa presvedčili, že aj keď sociálnemu daniu ako – tak rozumieme, nedokážeme ho riadiť; keď sa o to pokúšame, systém silno simplifikujeme a nevyhnutne skĺzavame k diktatúram.

Takže celkom na záver: podľa všetkého to pesimisticky vyzerá tak, že sme dorazili do slepej uličky?

Povedal by som, že žijeme v jedinečnej fáze histórie ľudstva. Dynamika zmien je rýchla, každý deň nám prináša nové nečakané prekvapenia. Budúcnosť sa nedá predvídať. Skúmať, čo sa deje a predkladať alternatívy budúceho vývoja je ohromnou výzvou pre vedu. Ale aj výzvou pre umenie: ono nám môže život v turbulentnej dobe okrášľovať a zošľachťovať. Ja sám som dospel, ku koncu svojej vedeckej a pedagogickej kariéry, cez chémiu, biológiu, psychiatriu, etológiu, politológiu k vedeckej koncepcii, ktorú považujem za súčasť kognitívnej biológie a nazývam „finitikou“: evolúcia človeka ako biologického druhu sa priblížila ku svojmu koncu. Použijem náboženský termín: ide o eschatológiu, ale v tomto prípade o eschatológiu biologickú. To ale nie je dôvod k pesimizmu a beznádeji. Snažím sa budovať finitiku na múdrom výroku amerického teoretika vedy Michaela Shermera: „Namiesto toho, aby drvilo nášho ducha poznanie, že všetci jestvujeme v

úzkej medzierke času a priestoru nás pozdvihuje na vyššiu rovinu ľudskosti a pokory: hrdé, aj keď prechodné dejstvo v dráme vesmíru.“

Ladislav Kováč je emeritným profesorom Univerzity Komenského v Bratislave. Rodák zo Závažnej Poruby (1932) vychodil ľudovú školu v rodisku a gymnázium v Liptovskom Mikuláši (1942 – 1950). V Prahe absolvoval Karlovu univerzitu (1950 – 1954) a doktorandské štúdium (ašpirantúru) na Karlovej univerzite a v Československej akadémii vied (1954 – 1957). Od 1957 bol učiteľom na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, kde bol od 1964 vedúcim katedry biochémie. V normalizačných čistkách bol z univerzity prepustený a potom bol zamestnaný ako chemik v Psychiatrickej liečebni v Pezinku (1970 – 1976) a výskumník v Ústave fyziológie hospodárskych zvierat SAV v Ivanke pri Dunaji (1976 – 1989). Bol ministrom školstva SR (1989 – 1990) a veľvyslancom Českej a Slovenskej federálnej republiky v UNESCO (1990 – 1991). Pôsobil ako hosťujúci profesor na inštitúciách vo Francúzsku (1964, 1967, 1984, 1987), Nemecku (1968), Spojených štátoch amerických (1969 – 1970), Švédsku (1985), Argentíne (1988) a Rakúsku (1997 – 1998). Je zakladajúcim členom Slovenskej akademickej spoločnosti a čestným členom Učenej spoločnosti Českej republiky.

*Chcete sa vyjadriť? Využite **diskusné fórum**.*

PhDr. Miroslav Janek

– narodil sa 18. 6. 1933 v obci Palúdzka, ktorá je od roku 1960 mestskou časťou Liptovského Mikuláša

– spisovateľ, publicista, umelecký kritik, prekladateľ, politik a diplomat

Čerpané z: vlastný zdroj